

**КАКВО Е ТЕМЕЛНѢ, ИЛИ НАЧИНИ ЗА ИЗМЕРВАНЕ
И ОТБЕЛЯЗВАНЕ НА ВРЕМЕТО
В СТАРОБЪЛГАРСКИТЕ ЕПИГРАФСКИ ПАМЕТНИЦИ
ОТ ПЕРИОДА XII – XV ВЕК**

*Величка Илиева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“*

**WHAT IS TEMELNĖ, OR WAYS OF MEASURING
AND INDICATING TIME IN OLD BULGARIAN
EPIGRAPHS (XII-XV C.)**

*Velichka Ilieva
Sofia University “St. Kliment Ohridski”*

The report examines the ways of measuring and marking time in epigraphic monuments composed in Old Bulgarian and dated from the 12th to the 15th centuries. The study includes both entire periods and specified dates – days, months, years, indictions. In the process of analysis, a translation and explanation are provided for the atypical use of the lexeme “ТЕМЕЛНѢ”, documented only in the chronogram inscription at the entrance to the church in Orlitsa near the Rila Monastery.

The aim of the study is to expand the understanding of scientific knowledge among Bulgarians during the Second Bulgarian Empire, as well as to provide a translation of individual terms related to chronology from that era.

Keywords: Second Bulgarian empire’s chronograms, measuring and marking time

Едно от най-ценните предимства на епиграфските паметници е информацията, която дават за времето на своето създаване. Датата или периодът на изсичане, изписване или гравирание на текста (поне при официалните надписи) е сред задължителните му реквизити. Към неофициалните паметници пък често спадат графити с издълбани случайни имена и дати.

Предмет на изследване в настоящия доклад са именно начините – традиция и иновация, за изчисление на времето и предаване на годините, месеците, дните в епиграфските паметници, писани на старобългарски език в периода XII – XV век на територията на Второто българ-

ско царство и съседни страни. Специално внимание ще се обърне на конкретна лексема, документирана в един-единствен паметник, която препраща в минало, носещо знания и методи за леточисление, познати на малцина днес.

В книжовните старобългарски и среднобългарски паметници, числата от 11 до 19 се изписват според инверсната система, но в епиграфските паметници преобладават написанията според йонийската система, в която знакът за единиците стои след знака за десетиците. Според Ив. Добрев конкуренцията между йонийската и инверсната система е била характерна и за старобългарските епиграфски паметници (Старобългарски XI/Starobalgarski XI 1985, 1991: 98). В Ктиторски надпис от църквата Св. Богородица Левишка в Призрен, 1307, последните две цифри от хронограмата са подредени съобразно инверсната система в(ь) л(ѣ)т(о) ѕѡѣ. Така е и в Надпис от църквата на манастира Св. Йоаким Осоговски в Крива паланка, срв. въ ѡѣ ѕѡнѣ, където инверсно е изписано числото 58.

Нерядко цифрите, представени чрез букви под титла, се свързват със съюз и обикновено пред последната съставка на сложното числително – в л[ѣ]тѡ ѕѡѣ н ѡ (Ивановски графити стенописи 1¹), но в два примера и преди цифрата на десетиците, и преди единиците, срв. ѕѡѣ н ѡ ѡѣтѡ (Ивановските графити стенописи 3²), в(ь) ѡѣтѡ ѕ (ѡ) н к н ѡ в Ктиторски надпис от църквата „Св. Георги“ в Старо Нагоричане, Северна Македония. В Ктиторския надпис от манастира Морача, 1252 г. дори е добавено родителното окончание за м. р., ед.ч. след знака за десетично и, с което се отбелязва съответният индикт – ннѡ(н)кта ѡѡѡ. Така е и в Надгробния надпис на деспот Стефан Лазаревич от село Църквине, но с дателни окончания в състава на конструкцията *Dativus absolutus*, срв. ѡѣтѡ же тоѡѡ текѡѡѡ. ѕ ѡѡѡ н ѡѡѡ ѡѡ н ѡѡ н ѡѡ ѡѡ.

Все по-често в епиграфските паметници се среща изписване на годината или поне на хилядите и на стотиците с думи или с букви и думи. Така е например в Надписа на Стоян от Шумен от 1412 г. въ ѡѡѡ ѕтнѡѡѡ н ѡѡ сътѡѡ н ѡѡ. Ако изписването на числото 900 в посочения пример е правилно, то в откъса въ ѡѡѡ ѡ шѡѡѡтнѡѡѡ ѡѡ сътѡѡ на мѡѡѡ нѡѡ в ѡѡ днѡѡ от Надпис (стенопис) от 1392 г. в църквата „Св. Николай“

¹ Графитът се цитира по Popkonstantinov, K., Kronsteiner, O. *Altbulgarische Inschriften*. P. 2. Wien, 1997, стр. 65.

² Графитът се цитира по Popkonstantinov, K., Kronsteiner, O. *Altbulgarische Inschriften*. P. 2. Wien, 1997, стр. 65.

това „сътно“ не е необходимо, защото цифровата стойност на буква ц сама по себе си се равнява на 900. Във Врачанския надпис от времето на цар Иван Александър въ лѣто єто тьсъщно і (sic) єнднхть... пишещият е изписал с думи само *хилядно*, а е оставил датата недовършена. В изследвания епиграфски материал се среща родителната форма на още една лексема, предаваща числото хиляда – *хнлнат* от Надписа върху тухла при джамията на Царевец. „Още в писаната в Търново Манасиева летопис край изконното тьсъщца, което изчезва по-късно напълно от български език, се явява и горната заемка от гръцки език“ (Гълъбов/Galabov 1988б: 110).

Една последна бележка за подбора на графични знаци трябва да се направи за числото 90, за което в изследвания епиграфски материал е документирана употребата както на кирилския знак ѣ, така и на гръцката буква ϣ (копа), срв.: „азъ ... ѣѣ н ѣ н ѣ лѣто“ (Ивановски графит (стенопис) № 3), но и „въ лѣто ѣѣчѣ“ (Графит на Петър, манастир „Св. Прохор Пшински“, Сърбия). Числовата стойност и на двата знака е 90, а тази замяна се дължи на графичната близост между гръцката копа и кирилското ѣ, което от чашковидно – ѣ, се развива във форма на получаща – ч. Подобна е и замяната на гръцката буква „сампи“ (900) с буква ц.

„В палеославистиката традиционно се приема, че в средновековната православнославянска традиция при датирането на събитията е била използвана основно т. н. византийска (константинополска) ера, съгласно която от Сътворението на света до Рождество Христово са изминали 5509 г., а началото на годината е 1 септември – т.е. за да се установи годината от Р. Х. спрямо обичайно използваната година „от Сътворението“, трябва да се приложи коефициент 5508 (ако датата е между 1.09. и 31.12.-5509). [...] Това летоброене е възникнало в VII в. и във Византия се смята за основно и повсеместно разпространено от IX в. нататък“³ (Гагова/Gagova 2020:149 – 150). В изследваните епиграфски паметници това е преобладаващият начин за датиране, срв.:

въ лѣто : ѣ:ѣ:кѣ (Витовнишки надпис) → 6726 (=1218 г.)

в лѣто ѣѣѣѣ (Боянски ктиторски надпис) → 6767 (=1258 г.)

Само веднъж, в Надпис от времето на цар Иван Александър от 1355 г., датата е представена не спрямо Сътворението на света, а съобразно Рождението на Христос, срв.: „Съвършн се храмъ сен въ лѣто: ѣѣтне: при цѣѣ бл..

³ Съществува и друг коефициент за изчисляване на годината от Рождението на Христа спрямо годината от Сътворението с разлика 5500/5501, който обаче не е прилаган в изследвания материал.

Александра, Мнх[анла, сына его...]. Според Ив. Дуйчев обаче: „Съмнително е хронологическото указание, защото е необичайно да се посочват годините от Р. Хр., вмѣсто отъ С.М.“ (Дуйчев/Duychev 1944: 419).

Като допълнение или замяна на изписването на точната година често даденото събитие се отбелязва като случило се „в годините на цар...“ или „при управлението на цар ...“. Например: „в лѣта гергнѣ ц[а]рѣ“ (Ивановски графит (стенопис)) и „въ лѣто ето тьсъцно і (sic) єнднхтъ прн црн алєкьса[н]др[а]“ (Врачански надпис от времето на цар Иван Александър).

Още по-детайлно е представен периодът по обновяване или строеж на храма, за който се говори в Ктиторски надпис от манастира „Св. Йоан Владимир“, Албания, срв.: „въ кѣ л(ѣ)то г(о)спо)дства своего [...] н свршн ю въ л(ѣ)то кѣ г(о)сп(о)дсва свого“ – „от двадесет и втората година от своето господство... до двадесет и четвъртата година на своето управление“. Такава допълнителна датировка съдържа и Търновският надпис от 1230 година, срв.: „въ лѣт[о] ц[а]рства моего“ – „в дванадесетата година от моето царуване“. „Думите, с които е датирано сражението при Клокотница: показват, че също и за българските владетели е било свойствено да датират събитията според годините на своето царуване“ (Дуйчев/Duychev 1944: 318).

Налице е изключително последователната практика за отброяване и предаване на астрономическото време и датирането на събития. В два от общо 170 проучени епиграфски паметника обаче са документирани някои нетипични отбелязвания, а именно: „въ лѣто зѣцѣ : ннд ѣ : темелне к̄ : крѣгъ слѣнцѣ к̄з : крѣг лѣне з̄ мѣа юліа ї“ от Надпис от входа на църквата в метоха Орлица близо до Рилския манастир и „лѣтѣ же тогда текѣцѣ. з̄ моу. н ѣ. мѣ н л̄ н ѣ мѣ. ннднктнѣнѣ. ѣ. слн(ѣ)цѣ крѣгъ. ѣ. н лѣни. ѣ. м(ѣсе)ца юліа ѣ. д(ѣ)нѣ“ в Надгробен надпис на деспот Стефан Лазаревич от село Църквине, Сърбия (1427).

Какво стои зад понятията „крѣгъ слѣнцѣ“ и „крѣг лѣне“, ако и да могат да се преведат като „крѣг на Слънцето“ и „крѣг на Луната“? А зад „темелне“, която буквално от гръцки означава „основа“? Друг превод на заемката не е включен в нито един от използваните за настоящото проучване лексикографски справочници. Какво значат тези наименования и какво е мястото им в тези два надписа? На проверка ще бъдат подложени данните от Надписа от входа на църквата в метоха Орлица близо до Рилския манастир: „ннд ѣ : темелне к̄ : крѣгъ слѣнцѣ к̄з : крѣг лѣне з̄“, а именно „индикт 9, темелие 20, крѣг на Слънцето 27, крѣг на Луната 7“.

Вероятно, преди да се потърси отговор на поставените въпроси, е добре да се започне с обяснение на по-популярния термин – индикт, за да може читателят да добие представа за сегментирането на времето през Средновековието и съответното изчисление на това понятие.

1. Какво е индиктът?

Индиктът е цикъл от 15 години, като всеки нов индикт започва на 1 септември. Тогава започва и т.нар. Църковна година. В научното поле са налични множество таблици с вече изчислени индикти по години⁴, но най-просто формулата, по която се изчислява той, е с употребата на „модул от...“ или т.нар. „изчисление с остатък“.

Само за сравнение, ще се посочат три начина за намиране на числото на индикта, като последният е най-лесен и бърз. Приведените изчисления са относими към Надписа от входа на църквата в метоха Орлица близо до Рилския манастир. В текста на паметника е посочена годината: „ѠЦѢ“, съответстваща на 6999.

Първата формула за намиране на числото на индикта изисква да се изчисли разликата между годината, отбелязана в паметника (от Р.Х.), и най-близката година, маркираща край на столетието. От получената разлика се търси модул от 15. Резултатът посочва индикта, срв.:

Формула 1: (годината, отбелязана в паметника – най-близката година за край на века) mod 15 $\longrightarrow$ (6999 – 6900) mod 15 = 9

ИЛИ

При втория метод посочената в текста година, която се формира по летоброенето „от сътворението на света“, следва да се преизчисли до съответната ѝ година „след Христа“, което става с изваждането на постоянното число 5508 (вж. по-горе). Разликата между 6999 и 5508 е 1491, което отговаря на годината на създаване на надписа след Раждането на Христос. Към така получения резултат се прибавя 3. От техния сбор се търси модул от 15. Резултатът посочва индикта, срв.:

Формула 2: (годината, отбелязана в паметника (от Р. X) + 3) mod 15
 $\longrightarrow (1491 + 3) \bmod 15 = 9,$

ИЛИ

Формула 3: годината, отбелязана в паметника $\text{mod } 15 \longrightarrow 6999$
 $\text{mod } 15 = 9$.

2. Какво е „Кръг на Слънцето“, „Solar cycle“ или „круг солнца“?

Цикълът на Слънцето започва от 1 октомври и е с продължителност 28 години. След този период дните от седмицата и датите в календара

⁴ Вж. 1) в списъка с електронни източници.

своите „темели“⁵. Това обаче не дава обяснение на наличието на този термин в Надписа от метоха Орлица – един строителен надпис.

Какво значи „основа 20“ или „фундамент 20“? След направено проучване става ясно, че за да се открие значението на тази дума, е нужно да се погледне в текстове, занимаващи се с определянето на датата, на която ще се чества християнският празник Великден. Връзка с това имат и коментирания по-горе цикли. На база на лунния цикъл се изчислява „основата на Луната“ (т.нар. „ТЕМЕЛНІЇ“ или Base of the Moon = b_m), което всъщност показва „възрастта на Луната“ на 1 март. „As lunar days are counted from January 1, a base (θεμέλιος, θεμέλιον) of the Moon b_m was introduced such that $b_m = \text{epacts} + 1$, which is the age of the Moon on January 1; the “base” replaced the epacts in specific algorithms. A “base” adapted to the features of other algorithms and defined by $b_m = \text{epacts} + 3$, was also introduced“ (Acerbi/Ачерби 2021: 21).

Съществуват различни начини за намиране на основата на Луната, но направените тук изчисления отново използват данните от Надписа от входа на църквата в метоха Орлица близо до Рилския манастир, където $\kappa\rho\gamma\gamma\lambda\epsilon\ \bar{\zeta}$ (кръг на Луната 7), срв. например:

Формула 1: $(11 \times \text{числото за „цикъл на Луната“} + 3) \bmod 30 = \text{база на Луната.}$

* ако „лунният цикъл“ е по-голям от 16, то към базата на Луната се добавя 1

$$\longrightarrow 11 \times 7 + 3 = 80 \quad 80 \bmod 30 = 20 \text{ (база на Луната)}$$

ИЛИ

Формула 2: $[(\text{„лунен цикъл“} + 3) \times 11] \bmod 30 = \text{база на Луната.}$

* ако „лунният цикъл“ е по-голям от 16, то към базата на Луната се добавя 1

$$\longrightarrow 7 + 3 = 10 \quad 10 \times 11 = 110 \quad 110 \bmod 30 = 20 \text{ (база на Луната)}$$

Всички тези постановки и изчисления са били известни в миналото вероятно на по-голямата част от монасите, книжовниците, граматичите, зографите и пр. Някои от тях са ползвали различни пасхални таблици за намирането на датата на Великден, т.нар. ПАСХАЛИИ. Това е система за разчет, която позволява да се определят датите за празну-

⁵ В проверения наличен дигитализиран текстови корпус от <https://histdict.uni-sofia.bg/> лексемата е употребена само веднъж със значение на понятие за отмерване на време. Това е документирано във Влахо-българските грамоти в грамота на Йоан Мирча воевода от 31.01.1418 г. (https://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_193), срв.: „В ЛѢТО ꙗ҃зцѣ, темелина д.“.

ване на Пасха и подвижните църковни празници. Чрез особени изчисления се съставя календар на празниците. Според Никейския Вселенски Събор от 325 г. от н.е., Великден трябва да се празнува в първата неделя след първото пълнолуние след пролетното равноденствие, на базата на математически изчисления, като се случва на или след 21 март. Ако пълнолунието е в неделя, Великден се празнува на следващата неделя. Ако датата се пада преди Пасха, празникът се мести след еврейския. Това именно води до разлика в датите на честване на Великден у източноправославни и католици.

Друг метод за изчисление е т.нар. вруцелето, от древнорус. (във рущко лѣто): „Дамаскиновата пасхална таблица, която свежда таблицата от 532 години (28x19) до управляем размер без загуба на информация, се основава на наблюдението, че в рамките на слънчевия цикъл от 28 години има седем частично циклични структури. В Дамаскиновата таблица 28-годишният слънчев цикъл е разделен на 7 групи от по 4; на всяка група съответства една-единствена дата за Великден за всяка година от лунния цикъл“ (Acerbi/Ачерби 2021: 22, превод мой – В. И.). Съществуват изображения на този метод (вж. <https://zografnasledstvo.com/книги/scan13880/book-academic/>), при които върху човешка длан са нанесени посочените в цитатата групи, разпределени върху четирите пръста на ръката, наричана още и „Ръката на Йоан Дамаскин“, за която обаче тук няма да се даде повече информация, тъй като това излиза извън предмета на изследване в настоящия доклад.

След коментирания по-горе понятия на проверка следва да се подложат и данните, изнесени в Надгробния надпис на деспот Стефан Лазаревич от село Църквине, Сърбия (1427) – „лѣтѣ же тогѡда текѡщѣ. з мѡу. н ѿ мѣсѣ н ѿ нѣ мѣсѣ. ннднктнѡнѣ. ѿ. слн(ъ)цѣ крѣгъ. ѿ н лѣнѣ ѿ“, в превод: „година 6935, индикт 5, кръг на Слънцето 19 и кръг на Луната 19“. И така,

- за годината:
 $6935 - 5508 = 1427$ г.
- за индикта:
 $6935 \bmod 15 = 5$
- за Слънчевия цикъл:
 $6935 \bmod 28 = 19$
- за Лунния цикъл:
 $6935 \bmod 19 = 0$, но не пишат 0, а – 19

Направената проверка доказва достоверността на разчитането на паметника и неговото вярно издаване.

Дотук могат да се направят следните изводи: не се наблюдава сериозна промяна в използваната за означаването на времето графика по време на Второто българско царство в сравнение с традицията от Първото българско царство поне що се отнася до епиграфиката. Единствената промяна е, че в изследваните надписи при изписването на цифрите от 11 до 19 преобладават написанията по йонийската система. Не се откриха непознати на ръкописната традиция графични знаци. Добавката на съюзи и падежни окончания след буквените знаци, бележещи числа, е нововъведение. Все по-често срещано е и изписването на датите словом.

Тези находки открехват затворена страница от българската история – науката през Средновековието на Балканите. Нещо повече, оцелелите до днес данни показват завидно ниво на математическо знание. И всичко това, съдейки по познанията на стенописец от XV век, трудил се в метоха Орлица до Рилския манастир.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Acerbi/Ачерби 2021:** Acerbi, F. Byzantine Easter Computi: An Overview with an Edition of Anonymus 892. // *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, Wien, 2021, 71, 1–62.
- Гагова/Gagova 2020:** Гагова, Н. Слово за пренасяне на мощите на Св. Никола от Мира в Бари: едно възможно обяснение на погрешното датиране на събитието в текста. // *Кирило-Методиевски четения 2020. Юбилеен сборник по случай 40-годишнината на Катедрата по кирилometодиевистика във Факултета по славянски филологии на СУ „Св. Климент Охридски“ и в чест на 80-годишнината на проф. д-р Климента Иванова*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021, 145 – 158. [Gagova, N. Slovo za prenasiane na moshtite na Sv. Nikola ot Mira do Bari: edno vazmozhno obyasnienie na pogreshno datirane na sabitiето v teksta. // *Kirilo-Metodievski cheteniya 2020. Yubileen sbornik po sluchay 40-godishninata na Katedrata po kirilometodievistika vav Fakuletat po slavyanski filologii na SU “Sv. Kliment Ohridski” i v chest na 80-godishninata na prof. d-r Klimentina Ivanova*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 2021, 145–158.]
- Дуйчев/Duychev 1944:** Дуйчев, И. *Из старата българска книжнина, т. II*. София: Хемус, 1944. [Duychev, I. *Iz starata balgarska knizhnina, t. II*. Sofia: Hemus, 1944.]
- Златев/Zlatev 2001:** Златев, З. *Календарът и Пасхалията на фона на историята*. София: ЕТ „Злати Златев“, 2001. [Zlatev, Z. *Kalendarat I Pashaliyata na fona na istoriyata*. Sofia: ET “Zlati Zlatev”, 2001.]

Popkonstantinov, Kronsteiner/Попконстантинов, Кронщайнер 1997:
Popkonstantinov, K., O. Kronsteiner. *Altbulgarische Inschriften, Die slawischen Sprachen; Band 52/1997. Offsetschnelldruck Anton Riegel, A-1080 Wien, 1997.*

Старобългарски XI/Starobalgarski XI 1985, 1991: Икономова, Ж., А. Тотоманова, И. Добрев. *Старобългарски език за XI клас на Националната гимназия за древни езици и култури „Константин-Кирил Философ“*. София, 1985, 1991. [Ikonomova, Zh., A. Totomanova, I. Dobrev. *Starobalgarski ezik za XI klas na Natsionalnata gimnaziya za drevni ezitsi I kulturi „Konstantin-Kiril Filosof“*. Sofia, 1985, 1991.]

ЕЛЕКТРОННИ ИЗТОЧНИЦИ

- 1) <<https://www.skypoint.com/members/waltzmn/MSDating.html#Indicti on>> (последен достъп 22.09.2025 г.)
- 2) <<https://promenade.imcce.fr/en/pages4/440.html>> (последен достъп 22.09.2025 г.)
- 3) <<https://www.calendarbede.com/book/calculation-orthodox-easter-sunday>> (последен достъп 22.09.2025 г.)
- 4) <<https://zogrfnasledstvo.com/книги/scan13880/book-academic/>> (последен достъп 22.09.2025 г.)
- 5) <<https://jescid.livejournal.com/793042.html>> (последен достъп 22.09.2025 г.)

ЛЕКСИКОГРАФСКИ СПРАВОЧНИЦИ

Материалы для словаря древне-русского языка 1893: Труд И. И. Срезневского, Санкт-Петербург, 1893:
<<http://oldrusdict.ru/dict.html>>

Речника на Миклошич-Old Slavonic – Greek / Latin Dictionary
<<http://www.monumentaserbica.branatomic.com>>

Старобългарски речник, Т. I, 1999. София, Валентин Траянов, 1027 с. Т. II, 2009. Валентин Траянов, 1325 с.:
<https://histdict.uni-sofia.bg/oldbgdict/oldbg_search/>

Словарь русского языка XI – XVII в. 1990: Академия наук СССР, Институт русского языка, Выпуск 16, Москва, Наука, 1990:
<<https://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=xi-xvii>>

Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков). Под ред Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. Москва 1994. –
<https://inslav.ru/images/stories/pdf/1994_Staroslav_slovar%27.pdf>

GORAZD: The Old Church Slavonic Digital Hub –
<<http://gorazd.org/?q=en/node/24>>